

Väitekiri läti ornamendi ja muinasmütoloogia põimumisest eri ideoloogiatega läbi aja tänapäevani

Digne Üdre–Lielbārde. The Latvian Folk Ornament and Mythology Nexus as Revival: Contested Historical Layers, Visualized Ideologies, and Commodified Creativity. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 40.) Tartu: University of Tartu Press, 2024. 242 lk.

Digne Üdre–Lielbārde väitekiri „Läti rahvapäraste ornamendi ja mütoloogia sõlmpunkt kui taaselustamine: vaidlustatud ajaloolised kihid, visualiseeritud ideoloogiad ja kaubastatud loovus” puudutab läti rahvapärast ornamendi ja selle seoseid mütoloogiaga eri ajaloolistes ja ideoloogilistes ümbrustes. Aastal 1923 võeti läti ornamendimärgid ja nende tõlgendused kasutusele etnotsentrilises identiteedi- ja rahvusloomes. Sel aastal avaldas Ernests Brastiņš teose „Latviešu ornamentika” („Läti ornamentika”), mis pani aluse läti ornamendi kaanonile, kus igal märgil on müütiline tähendus ja sellele vastab mütoloogiline tegelane. Stalini ajal anti läti ornamendile ja selle tõlgendustele strateegiliselt uus ülesanne: neist said nõukogude ideoloogia kandjad. Läti ornamendi kasutamine ja selle seostamine muistse ristiuseelse läti usuga taaselustus XX sajandi lõpul ja see laine kestab praeguseni.

Osa märkide tähendus on vaidlusalune nii nende keeruliste ajalooliste seoste kui ka tänapäevaste kasutamiskiiside tõttu kaubastatud kultuuris. Üdre–Lielbārde toob esile märkide tõlgendamise- ja kasutamislöö keerukuse ja näitab, kuidas on

inimesed läti rahvapäraste ornamendi märkidega muutuvates ideoloogilistes oludes loovalt suhestunud: vaidlusaluste märkide komplekssete ja mitmekihiliste tähenduste ning neile antavate hinnangute üle jätkeb arutelu ka nüüdisajal. Folkloristikale pakub väitekirja autori töö väärtuslikke vaatenurki selle kohta, milline on kultuurimärkide roll sotsiaalses liikumises ja kuidas säärase märkide tähenduste üle ühiskonnas indiviidide tasandil läbi räägitakse.

Üdre–Lielbārde töö aitab paremini mõista, kuidas traditsiooniline kultuur pakub semiootilisi repertuaare, mida inimesed kasutavad, et vahendada ideoloogiaid ja luua identiteete. Samuti näitab autor, kuidas selline märgikasutus võib üldisemalt aidata kaasa traditsioonilise kultuuri kaubastamisele. Ja mõistagi pakub väitekiri uusi arusaamu ja senistest üksikasjalikumaid vaatenurki Läti rahvuslikule ajaloole ja üldisemalt kultuurimälule Nõukogude Liidu lagunemise järel sündinud või taassündinud riikides.

Väitekiri koosneb katuspeatükist ja neljast artiklist: 1) „Symbol of the morning star during the Third Awakening in Latvia (1986–1991): From cultural opposition to non-violent resistance” („Koidutähe sümbol Läti kolmandal ärkamisajal (1986–1991): kultuurilisest opositsioonist vägivallatu vastupanuni”, 2019); 2) „Ideological tuning of Latvian folk ornament” („Läti ornamendi ideoloogiline häälestamine”, 2023); 3) „Vernacular voices and contested meanings: Contemporary uses of the Swastika in Latvia” („Rahvalikud hääled ja vaidlusalused tähendused: svastika tänapäevane kasutamine Lätis”, 2023); 4) „The nexus of folk ornament and mythology in Latvia: Traditionalization, commodification, and spirituality” („Rahvapäraste ornamendi ja mütoloogia sõlmpunkt Lätis: traditsionaliseerimine, kaubastamine ja vaimsus”, ilmumas 2025).

Rohkem kui saja lehekülje pikkune katuspeatükk on väga laiahaardeline ja sisukas, sellega ületab Üdre-Lielbārde akadeemiliste institutsioonide tänapäevaseid eeldusi. Lisaks lühikesele sissejuhatusele, kokkuvõttele ja nelja eelretsenseeritud artikli kokkuvõttele sisaldab katuspeatükk nelja sisulist alljaotust: „Rahvapärase ornamendi taaselustamine”, „Debatt vormi ja sisu üle rahvapärase ornamendi ajaloo käsitlustes”, „Teoreetilised kaalutlused ja distsiplinaarsed refleksioonid” ning „Refleksiivsed kaalutlused, metodoloogilised pilguheidud ja positsionaalsus”. Need juhatavad lugeja läbi nelja uurimuse, millest kahte – esimest ja kolmandat artiklit – võiks kirjeldada kui üksikute ornamendimärkide biograafiaid. Need biograafiad saavad kogu väitekirja võtmekohtadeks. Järjekorras teine artikkel jälgib, kuidas suhestus ornamendimärkidega läti kunstnik Jēkabs Bīne (1895–1955), kes propageeris nende olulisust ka nõukogude ajal. Üdre-Lielbārde läheneb Bīne kohandustele, tõlgendustele ja argumentidele ideoloogilise häälestamise mõiste kaudu, kuna Bīne katsus tegutseda Stalini aja ideoloogilise režiimi raamides. Viimane artikkel, mida Üdre-Lielbārde töö oponent Alessandro Testa nimetas selle „krooni-juveeliks”, seab esiplaanile traditsionaliseerimise mõiste (ingl *traditionalization*), mis tähendab mingi minevikust pärineva nähtuse omaenda traditsiooniks tunnistamist. Üdre-Lielbārde uurib, kuidas läti ornamendimärkide traditsionaliseerimine lõikub nende positsiooniga tarbijakultuuris ja tänapäeva vaimsuses. Sissejuhatuse ja nelja eelretsenseeritud artikli maht ületab 200 lehekülge ja nendes peitub hulk väärtuslikke lisandusi valdkonna senisele uurimistööle.

Üdre-Lielbārde märgib, et „väitekirja üldine eesmärk on uurida läti ornamendi ja mütoloogia sõlmpunkti algupära, analüüsida, kuidas see on toiminud eri ajas-

tutel ja kuidas seda on kujundanud XX sajandi erinevad ideoloogilised olud, ning samuti vaadelda selle ilmnemise viise tänapäevastes ümbrustes” (lk 11). Niivõrd laiahaardeline ülesandepüstitus jätab väga innuka mulje, see on tihti ka hea väitekirja tunnus. Seatud eesmärgi saavutamisel on doktoritöö enamjaolt edukas, kuigi sihile jõudmist takistab artikliväitekirja iseloom: töö koosneb üksikküsimustele pühendatud eriuurimustest ega ole struktureeritud monograafiana, milles eesmärgid on peatükiti ühitatud ja integreeritud. Artiklitel põhineva töö struktuur tõstab esile kaks märki: koidutähte (kaheksakanna) ja *ugunskrusts*’i (lt *tulerist*) ehk svastikat. Need kaks juhtumit on arutelu võtmekohtadena väga mõjusad, kuid väitekirjas ei ole täpsustatud, kas igal märgil on sama iseloomulik biograafia. Kui analüüsiva kirjutise norm on 20-leheküljeline artikkel ja need on avaldatud eri väljaannetes, on igal artiklil oma fookus, mis keskendub vastavale arutluskäigule ja mida mõjutab rohkem väljaanne kui väitekirja tervikuna.

Käsitletav artikliväitekirja on sidusam kui paljud muud. Siiski keskendub Üdre-Lielbārde huvi nõukogudejärgsele ajastule ja seejärel nõukogude ajale. Varasemast perioodist antakse ülevaade, kuid see tundub pigem hilisemate ajastute mõistmise üldisema taustana ja seega näib nõrgem, kui väitekirja sõnastatud eesmärgi põhjal eeldada võiks. Ornamendi ja mütoloogia sõlmpunkti tekkimise ajalugu sõjaeelsel iseseisvusajal käsitleb autor läti rahvusliku ärkamise ja rahvusriigi loomise kontekstis. Siiski jääb vajaka selle nähtuse kontekstualiseerimisest teiste rahvusromantiliste rahvuse loomise algatuste hulgas: on loodud ka teisi mitte kristlikke mütoloogiasid, et neid kasutada semiootilise repertuaarina etnolingvistilise identiteedi konstrueerimiseks.

Üllatuslikult ei ole sisse toodud väljapaistvat diskursust, mis ümbritseb

germaani ruune ja nendega seotud mitmesuguseid ilminguid ideoloogiade kandjana. Ruunid võeti kasutusele identiteediloomeprojektides juba XVII sajandil ja XX sajandi alguseks olid need seotud spiritualismi eri vormidega, nagu näiteks niinimetatud ruunijooga, milles kehaasendid jälgendavad ruunide kujusid. Brastinšit võis ju mõjutada ja inspireerida ruunide retseptioon, milles neid ühendatakse jumalate nimede ja loodusnähtustega. Lüngad teema varasema ajaloo kontekstualiseerimisel võivad peegeldada pinget töö sõnastatud eesmärkide ja tegeliku rõhuasetuse vahel, mis on seotud Üdre-Lielbärde folkloristliku lähenemisega. Autor järgib üksikisiku loovust väärtustavat folkloristika olulist voolu: tema tähelepanu varasematele ajastutele keskendub üksikisikutele mikroajalugudes, samal ajal kui tema välitööd on puudutanud nõukogudejärgse aja inimesi ja rühmi. Nende hiljutiste perioodide käsitlemisel oleks tõusnud tulu võrdlusest germaani ruunidega. Uurimus *ugunskrusts*'i ehk svastikaga seotud võistlevatest ideoloogiatest ja seostest liigub iseäranis rööpselt rada uurimustega ruunide kohta, mis on samuti seotud ühelt poolt natsismi ning valge rassi üleoleku diskursuste ja teiselt poolt *new age*'i vaimsuse ning uuspaganlusega. Sellegipoolest on Üdre-Lielbärde analüüs tugev ja säärane võrdlev uurimistöö jääb tulevikku: sinnapoole suundub autori esimene järel doktoriprojekt.

Üdre-Lielbärde lähenemine läti ornamendile teooriate ja folkloristikale omaste küsimuseasetuste kaudu paistab olevat uuenduslik. Autor reflekteerib põhjalikult omaenda uurijapositsiooni ja tõlgenduse hermeneutika üle, tema lähenemine ei ole dogmaatiline, kuigi ta enda positsioon tundub vahel – võib-olla paratamatult – kujundavat seda, kuidas mõisteid ja tõlgendusi on kasutatud. Uurimisloole vaade näib olevat üldiselt kohane, arvesta-

des teemasid, millele väitekiri keskendub. Väitekiri viib edasi senist uurimistööd, võttes küll arvesse varasemaid töid, kuid ei korda neid. Üdre-Lielbärde terminoloogia ja argumentatsioon on selge, terminid (sealhulgas *ornament*, lk 39) on defineeritud hoolikalt.

Taaselustamist (ingl *revival*) defineeritakse väitekirjas kui „taastunud poliitiliselt motiveeritud huvi ja lugupidamist traditsioonilise kultuuri väljenduste vastu, mis hõlmab nende taasavastamist, uuesti tõlgendamist ja populariseerimist taaselustatud materjalil” (lk 14). See definitsioon on kooskõlas väitekirja eesmärkide ja huvialaga. Minu meelest on taaselustamise defineerimine „poliitiliselt motiveerituna” üsna provokatiivne. Üdre-Lielbärde on selle määratluse loonud etnomusikoloogiliste taaselustamise käsitluste põhjal. Siiski ei tundu autori toodud tsitaadid esitavat sellist arusaama samavõrd tugevalt. Samal ajal ta märgib, et Brastinši eksplitsiitne ideoloogiline programm „on üks põhjusi, miks ma kontseptualiseerin tema ja ta järgijate pingutusi taaselustamisena” (lk 25), mis näitab poliitilisuse kesket kohta selles, kuidas autor seda mõistet kasutab. Selline definitsioon annab huvitava vaatenurga, kuidas mõelda näiteks mitte kristliku mütoloogia taaselustamisest keskaegsel (kristlikul) Islandil. Sellegipoolest oleks see ilmselt eksitav Indoneesia külaturismi juures, mis on riigi toetatav strateegia majandusliku kestlikkuse saavutamiseks ja on seotud üleilmse huvi kasvuga pärimuskultuuri vastu. Samamoodi oleks selle definitsiooni rakendamine problemaatiline karjala itku taaselustamise ja taasloomise kohta Soomes, mis tugineb pärimuskultuurile kesk *new age*'i vaimsuse levikut. Taaselustamise määratlemine poliitiliselt motiveerituna annab vaatenurga, mis võib tõlgendusi kujundada. Väitekirjas kaldub Üdre-Lielbärde käsitlema nähtusi, mis on seotud taaselustamisega poliitilistes

kontekstides, ja siis pöörama tähelepanu teisale, käsitledes materjali ja isikuid, kelle huvi jääb sellest keskmest kaugemale, ning eristades taaslustamisega seotud ja selle järgseid praktikaid. Taoline paindlikkus võimaldab taaslustamise definitsiooni kasutada tõhusalt, ilma et autor jääks nõia- ringi, mis nõuaks iga taaslustamisena tuvastatud nähtuse nägemist poliitiliselt motiveerituna, nii et muud tegurid jäävad varju. Siiski võinuks definitsiooni seda kriteeriumi kaaluda kriitiliselt, samas kui „poliitilise motiveerituse” väljajätmine võimaldaks määratlust tsiteerida ja taas- kasutada laiemalt.

Nii töö pealkiri kui ka katuspeatüki võtmetermiin on (*rahvapärase*) *ornamendi ja mütoloogia sõlmpunkt* (ingl (*folk*) *ornament and mythology nexus*). See esineb esmakordselt neljandas artiklis. Sõlmpunkt kirjeldab ornamendi kirjade lõikumiskohta rekonstrueeritud jumalate nimede ja teiste mütoloogiliste atribuutidega. See suunab Üdre-Lielbärde käsitlema ornamendi ja mütoloogia sõlmpunkti iseloomulikult lätliku nähtusena, sest läti rahvapärase ornamendi märgid seotakse läti pärandmütoloogiaga läti etnolingvistilistes ja rahvuslikes ideoloogiates. Selles sõlmpunktis konstrueeritakse diskursiivselt ornamendimärkide tähendusi ja hoitakse neid ühiskonnas alal, see sõlmpunkt muudab ornamendi ideoloogia kandjaks, identiteedi- ja tähendusloome vahendiks ning võib isegi anda märkidele nende tõlgendajate silmis üleloomuliku väe. Ühtlasi võimaldab see märkide abil tarbekaupadele väärtust anda.

Mulle tundub, et Üdre-Lielbärde on alahinnanud ornamendi ja mütoloogia sõlmpunkti võimalikku väärtust ja selle rakendatavuse võimalusi. Autor on üldiselt olnud terminite tutvustamisel väga hoolikas ja selle taustal on üllatav müüdi või mütoloogia definitsiooni puudumine. Ta märgib, et läti pärimuses ei ole ühtegi

müüdi žanri ja läti mütoloogia põhineb suurelt jaolt võrdlevatel (ja potentsiaalselt intuitsioonile tuginevatel) rekonstruktsioonidel (nt lk 19–20). Siiski kasutab autor vahel sõna „müüt” tavakeele tähenduses, et märkida modernsetes ühiskondades levinud väärarusaamu (lk 34, 42, 96), ja mainib modernsete rahvuste „kuldaja müüti” (lk 59). Kuigi sõlmpunkti mütoloogia samastatakse läti ristiusueelse pärandmütoloogiaga, sulandub see kujutelmadega rahvusliku ornamendi märkidele omistatud üleloomulikust potentsiaalst ja kasulikest omadustest. Viide Brastiņši maailmamudelile, mis rajas käsitletud sõlmpunkti kui „teadmise viisi” (lk 23), peegeldab Ernst Cassireri mütoloogia definitsiooni ja on kooskõlas Branisław Malinowski omaga. Teooriatel põhinev lähenemine mütoloogiale võinuks selgemalt eristada pärandmütoloogiat, tänapäevaseid pärandmütoloogia kujutlusi ja muid rahvausu ning maailma modelleerimise viise. Nii oleks saanud ka lihtsamini tuua sõlmpunkti abstraktsemale pinnale kui kultuuriliselt ja ajalooliselt spetsiifiline läti kaasus. Abstraktsemal tasandil saab ornamendi ja mütoloogia sõlmpunkti kohandada, et uurida eri mütoloogiate sõlmitusi muude traditsioonilise ornamendi vormidega ja selgitada, kuidas nendega manipuleeritakse, nendes kokku lepatakse ja nende üle vaieldakse ning võideldakse. Selge näide tänapäevast on germaani ruunide koht *new age*’i vaimsuses ja uuspaganluses vs. populistlikes ja rassistlikes diskursustes (tihti need lähenemised ka lõikuvad). Kaldun arvama, et Üdre-Lielbärde mõiste võib olla eriti kasulik arheoloogia vallas, kus arutletakse ornamendi ja mütoloogia seoste üle. Näiteks esindavad Skandinaavia rauaaegsed brakteaadid Rooma mündide kohalikku ümbertõlgendust peamiselt ehetena kasutatavateks ripatsiteks. Tihti arvatakse, et brakteaatidel kujutatakse mütoloogilisi tegelasi ja sündmusi, aga

töenäoliselt võis neid kujutisi omal ajal tõlgendada mitmel moel ja nende tähendused võisid olla vaieldavad. Üdre-Lielbārde mõiste võiks olla ühtlasi paindlik vahend, mille abil mõtestada piiripealsemaid juhtumeid rauaaegsete Eestist leitud veelinde kujutavate ehete seas ja isegi uurijate hulgas vaidlust tekitanud kopra kannaluust ehete tõlgendusi.

Hindan väga Üdre-Lielbārde käsitlust Läti sotsiaal-ajalooliste nähtuste kohta kolonialismi ja postkolonialismi vaatenurgast. Kolonialismi ja postkolonialismi mõistete rakendamine Nõukogude Liidu aegsetes ja selle lagunemise järgsetes kontekstides eeldab nende kriitilist kohandamist, ja osa uurijaid, sealhulgas selle väitekirja oponent Alessandro Testa, suhtuvad sellesse skeptiliselt. Siiski on Üdre-Lielbārde hoolikas oma lähenemise piiritlemisel ja kitsendamisel ning, nagu ka Testa mõonab, on näidanud selle kasulikkust, pakkudes uusi ja läbinägelikke pilguheite nii mineviku kui ka tänapäeva sotsiaalsetele protsessidele. Oma käsitluses kasutab autor hübriidsuse terminit ja mõistet, mis on tulnud moodi paljudes distsipliinides ideaalsetest kategooriatest kaugenemise käigus. Hoolimata sellest, millised võivad olla lugeja terminoloogilised eelistused, näitab Üdre-Lielbārde nende arutelude asjakohasust selleks, et paremini mõista nõukogudeaegseid ja -järgseid kontekste ning nendes sündivaid ja kuju võtvaid sotsiaal-kultuurilisi nähtusi. Väitekirja asjaomane osa on eriti oluline, kuna selles vallas seisab ees veel palju

uurimistööd, milles autoril on võimalus edaspidi välja paista.

Lisaks hulgate leidlikele äratundmistele, mis pärinevad väitekirja empiirilisele analüüsile pühendatud osadest, on Üdre-Lielbārdel pakkuda huvitavaid mõttekäike asjasse puutuvate teoreetiliste arutelude üle ja autor näitab, et tal on hea ülevaade kasutatud teooriatest. Teooriaid on käsitatud uurimistöö avivahenditena, millega vaadelda käsitletavat materjali, mitte teooriate arendamise võtmes. Autori panus on suurim nüansseeritumate vaatenurkade arendamisel, mis puudutavad kultuurimärkide suhet muutuvate ideoloogiliste režiimidega. Talle pakub erilist huvi, kuidas see seostub kultuurimäluga ja kuidas ideoloogilistesse pundardesse mässitud kultuurimärkide tähendusi mõjutavad, lepivad kokku ja räägivad läbi inimesed n-ö kohapeal.

Digne Üdre-Lielbārde pädevus kasutatud teooriate käsitlemisel ja nende raketdamisel uuele ainesele näitab, et ta on edaspidi võimeline andma olulist panust teooriate arendamisse, juhul kui ta peaks selle tee valima. Ta võib tulevikus panustada märkimisväärselt postkoloniaalsetesse nõukogude uuringutesse. Loodan siiralt, et väitekirja põhjal sünnib monograafia, mis annaks uurimistöö tulemustest laima ja avaramat sünteesi pakkuva käsitluse, mis autoril kindlasti mees mõlgub.

FROG

Ingliseelsest käsikirjast tõlkinud
OTT HEINAPUU